

ФІЛОСОФСЬКО-ФІЛОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ТЕКСТУ М. БАХТІНА

Термін «текст» розглядається у статті в контексті з поняттями «висловлювання», «твір», «діалогічні відносини», які є ключовими в естетиці словесної творчості М. Бахтіна.

Ключові слова: текст, твір, діалог, автор, висловлювання.

Понятие «текст» рассматривается в статье в контексте с понятиями «высказывание», «произведение», «диалогические отношения», которые являются ключевыми в эстетике словесного творчества М. Бахтина.

Ключевые слова: текст, произведение, диалог, автор, высказывание.

The term «text» is discussed in the article in the context with the concepts of «expression», «work», «dialogic relations» that are key to the aesthetics of verbal creativity of Bakhtin M.

Key words: text, essay, dialogue, author, expression.

Вже перший абзац робочих записів М. Бахтіна 1959–1961 років — «Проблема тексту в лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках», що були вперше опубліковані В. Кожиним у журналі «Вопросы литературы» (1976, № 10), засвідчує намір автора розглянути поняття «текст» в контексті з іншими своїми творчими та теоретичними зацікавленнями: мовленнєвими жанрами, висловлюваннями, діалогізмом. Серед «кардинальних» бахтінських тем є (С. Бочаров) — тема мови в художній літературі. Сутнісною властивістю мови художньої літератури філософ-літературознавець вважав те, що мова тут не тільки засіб комунікації й вираження — зображення, але й об'єкт зображення. Він категорично не погоджувався з поширеним у тогочасній лінгвістиці висловлюванням про «використання» мови «як засобу і форми словесної творчості» (В. Виноградов).

Література, наголошував Бахтін, не є простим використанням мови, а її художнім пізнанням. Це сам образ мови, це «художня самосвідомість мови» [5, с. 287].

І все ж, навіть незважаючи на визнання «людськості» художнього слова, за яким жива особистість («типова й індивіду-

альна»), — не слово, не мова/мовлення, а саме текст визнається вченим «тією безпосередньою дійсністю думки і почуття», з якої тільки й можуть виходити гуманітарні дисципліни. І в цьому полягає їхня відмінність від природничих, «хоча й абсолютних меж» тут і немає.

Зауваживши, що будь-який текст має автора («який говорить або пише») і визнаючи можливі види, різновиди і форми авторства, М. Бахтін порушує проблему «іншого суб'єкта», який відтворює текст і «створює текст — обрамлення, який коментує, оцінює, заперечує» [8, с. 417].

Відтак, у записах 1959–1961 років «Проблема тексту» вчений повертається до започаткованої у його ранній праці «Автор і герой в естетичній діяльності» теми, яка згодом набула значення ключової у його філософсько-філологічній концепції — трактування естетичної події як активної зустрічі свідомості зі свідомістю, свідомості автора і свідомості героя — «іншого». І як узагальнюючий висновок: «Естетична подія може здійснитися лише за участі двох учасників, передбачає дві свідомості, що не співпадають» [4, с. 103–104].

Коментуючи цю бахтінську тезу, відомий російський вчений Натан Тамарченко цілком слушно узагальнив: відтак і форма художнього твору не може виступати «в якості авторського самовираження (хоча і адресованого читачеві), а саме як вираження *зустрічі двох свідомостей — автора і героя* [13, 159].

У записах «Проблема тексту» йдеться про «особливу двоплановість і двосуб'єктність» як сутнісну ознаку всього гуманітарного мислення, про складний взаємозв'язок тексту («предмет вивчення і обдумування») і створюваного *контексту*, в якому реалізується пізнавальна та оцінююча думка реципієнта. Відтак відбувається зустріч двох текстів: тексту готового і тексту, що створюється і є реакцією, — «це зустріч двох суб'єктів, двох авторів» [8, с. 417].

І тут же висловлюється принципово важливе застереження: «Текст не є річчю, і тому другу свідомість, свідомість, яка сприймає, аж ніяк не можна елімінувати чи нейтралізувати» [8, с. 417].

Не поділяючи будь-яких форм редукції авторства, Бахтін наголошував: будь-який істинно творчий текст певною мірою

«завжди є одкровенням особистості». І саме цим зумовлюється методологія дослідження тексту, яка «не допускає ні каузального пояснення, ні наукового передбачення» [8, с. 417].

Згідно з бахтінським розумінням особистості, зауважила з цього приводу Л. Гоготишвілі, «в ній є щось, що може відкритися лише у вільному слові і що не піддається зовнішньому заочному визначенню» [9, с. 629].

Повсякчас повертаючись до означення тексту «первісної даності і вихідної точки кожної гуманітарної дисципліни», Бахтін наголошував на потребі чіткого розмежування предметів наукового дослідження. Коли йдеться про реального об'єкта — «соціальну (суспільну) людину, яка говорить», то, замислюється вчений-гуманітарій, «чи можна знайти до нього... якийсь інший підхід, крім як через створювані ним знакові системи». І коли словесний текст стає об'єктом пізнання, «ми ніби змушуємо людину *говорити*», конструємо її можливі зізнання, пояснення (повсюди дійсний чи можливий *текст* і його *розуміння*) [6, с. 321]. Цим і зумовлюється методологія гуманітарних досліджень — «дослідження стає розпитуванням і бесідою, тобто діалогом» [6, с. 321].

І в своїй останній праці «До методології гуманітарних наук», повертаючись до цього питання, Бахтін зауважує: будь-який об'єкт пізнання (і людина також) може сприйнятися і розумітися як річ. І при цьому уточнює: проте суб'єкт як такий не може сприйматися і вивчатися як річ, «тому що, залишаючись суб'єктом, він не може стати безголосим, отже пізнання його може бути тільки *діалогічним*» [3, с. 383].

Отже, прикметну особливість проблеми тексту в гуманітарних науках Бахтін вбачав саме в тому, що гуманітарні науки — науки про людину та її специфіку. «Людина у її людській специфіці завжди виражає себе (говорить), тобто створює текст» [8, с. 418].

Зауваживши в праці «Проблема тексту», — за кожним текстом «стоїть система мови», і їй відповідає все, що повторюється і відтворюється, «все, що може бути дане поза цим текстом», Бахтін робить принципово важливе уточнення: «та кожний текст (як і висловлювання) є чимось індивідуальним, єдиним і непо-

вторним» [9, с. 617]. В цьому, як вважає вчений, і полягає смисл тексту/висловлювання, його естетична значущість, «це в ньому те, що стосується істини, правди, добра, краси, історії». І тут же категоричний висновок — «І в стосунку до цього моменту все повторюване і відтворюване є матеріалом і засобом» [8, с. 617]. Ідея *даного* і *створеного* продовжувала, вочевидь, цікавити Бахтіна, і вже в помітках 1961 року він пише про те, що висловлювання (звернімо увагу: не текст, а саме висловлювання. — *Н. М.*) ніколи не буває вираженням чогось до нього не існуючого і готового. Воно завжди створює щось раніше неіснуюче, абсолютно нове й унікальне. І хоча все створене завжди створюється із чогось, проте воно неминуче перетворюється в створеному. Визнаючи, що вивчати в створеному *дане* (мову, відтворені явища, дійсності) значно простіше ніж саме створене, вчений-мислитель порушує питання про естетичну природу мистецтва і методологію його дослідження. Бахтін визнає: зазвичай науковий аналіз обмежується розкриттям всього даного, вже існуючого і готового ще до появи твору («те, що митцем перед знайдено, а не створено»). Вважається, що існує готовий предмет, готові словесні засоби для його зображення, готовий сам митець, готовий його світогляд. «Насправді ж, — підсумовує Бахтін, — і предмет створюється у процесі творчості, створюється і сам поет, і його світогляд, і засоби вираження» [7, с. 331].

Не можна не помітити творчий перегук цієї бахтінської думки з вченням О. Потебні про сам творчий процес і процес сприйняття — розуміння — тлумачення — перетлумачення завершеного твору. Якби художній твір відображав уже сформований до його появи зміст, а митець оприлюднював вже існуючу в душі ідею, міркує український вчений, «він би не мав особисто для себе ніякої потреби виражати її в образі» [12, с. 331], а художній твір не був би важливим для самого творця.

Згідно з потєбнянською філологічною методологією мистецтво є не безпосереднім відображенням дійсності, а певною видозміною цього відображення. А відтак виникає *художня* реальність, правдоподібність якої не підлягає сумніву й перевірці, оскільки у мистецтві зв'язок образу та ідеї не доводиться, а «стверджується, як безпосередня вимога духу».

В цьому контексті варто згадати вчення О. Лосева про загадковість самообґрунтованості і самодоказовості «художнього буття». Художній твір, вважає філософ, і передбачає попереднього свого первообразу, і не передбачає його. Звідси напрошується визначення — поезія є те, що сама себе творить як нетвориме, сама себе створює в якості не створюваного. Замислюючись над «специфікою художності в її повному сенсі цього слова», Лосев приходиться до масштабного узагальнюючого висновку: «Мистецтво відразу — образ, і першообраз. Воно — такий першообраз, якому не передує ніякий інший образ, де б він не відображався, але цей образ є він сам, це першообраз» [11, с. 82].

У контексті розмислів про специфічну природу естетики словесної М. Бахтін знову і знову повертається до своєї визначальної ідеї двосуб'єктності: «побачити і зрозуміти автора твору означає побачити і зрозуміти іншу, *чужу* свідомість і її світ, тобто інший суб'єкт [9, с. 619]. Заміна поняття «текст» на поняття «твір» не була випадковою. Початок записів «1961 рік. Замітки» — «Почати з проблеми мовленнєвого твору як первинної даності мовленнєвого життя» — засвідчує: поняття «текст» втратило для Бахтіна спеціальний інтерес, пов'язаний із задумом окремої праці, присвяченої проблемам тексту. Як помітила Л. Гогтишвілі, «той глобальний гуманітарний смисл, який у праці «Проблема тексту» надавався тексту, тут відразу ж віддається творові» [9, с. 654].

У записах 1961 року *текст* розглядається вже як не синонім *висловлювання*, тобто не як одиниця мовленнєвого спілкування, а як складова мови (мовної системи), позбавленої здатності вступати «в особливі смислові зв'язки», які, за Бахтиним, є «діалогічними». Твір — «це художнє висловлювання», тобто ускладнений тип висловлювання.

З двосуб'єктною природою естетичної події пов'язує вчений відомому з давніх часів герменевтичну проблему співвідношення розуміння і тлумачення, пояснювання. За Бахтиним «при *пояснюванні* — тільки одна свідомість, при *розумінні* — дві свідомості, два суб'єкта» [8, с. 419].

Виходячи з діалогічної природи свідомості, діалогічної природи самого людського буття, вчений-філософ нагадував:

«до об'єкта не може бути діалогічного відношення», а тому пояснювання позбавлене діалогічних моментів. Тоді як «розуміння певною мірою завжди діалогічне» [8, с. 419].

У записках 1970–1971 років, міркуючи про персоналістичний характер творчого процесу, Бахтін зауважує — феномен зустрічі двох свідомостей діє і в процесі «розуміння і вивчення висловлювання» [2, с. 359].

Вважаючи хибною тенденцію зведення всього до однієї свідомості, до розчинення в ній чужої («розуміючої») свідомості, вчений застерігає: «не можна розуміти розуміння як вживання і становлення себе на чуже місце («втрата свого власного місця»). Не можна розуміти розуміння як переклад з чужої мови на свою власну.

Торкаючись проблем літературознавчої герменевтики М. Бахтін писав: розуміти текст так, як його розумів сам автор. І відразу уточнював: «Але розуміння може бути і повинно бути кращим». Підставою для цього є, на переконання вченого, сама природа художньої творчості («могутня і глибока творчість у багатьох випадках буває несвідомою і багато смисловою»). У процесі ж розуміючого сприйняття створене уявою автора-творця доповнюється свідомістю реципієнта і в такий спосіб розкривається «розмаїття його смислів». Тобто розуміння читача/реципієнта надолужує смислову значущість тексту: «воно активне і має творчий характер». Саме *творче* розуміння, наголошує Бахтін, продовжує творчість, помножує художнє багатство людства — «співтворчість розуміючих» [2, с. 366].

У записках 1970–1971 років Бахтін порушує питання про відмінність розуміння повторюваних елементів і неповторюваного цілого («Узнавання і зустріч з новим, незнайомим»). Дуже часто методика пояснення і тлумачення, на його думку, зводиться до такого розкриття повторюваного, до узнавання вже знайомого, а нове якщо й помічається, то лише в дуже збідненій і абстрактній формі. «При цьому, звичайно, зовсім зникає індивідуальна особливість творця (мовця)» [2, с. 367].

Кожне велике і творче словесне ціле, — писав Бахтін у записках «Проблеми тексту», — це дуже складна і багатопланова система відносин. Всяке висловлювання має свого автора і

адресата, «відповідного розуміння якого автор мовленнєвого твору шукає і передбачає» [9, с. 621]. Так у літературознавчій філософії Бахтіна з'являється тема *другого*, — *другий* існує в близьких для розуміння об'єктах. Але окрім цього існуючого в безпосередньому — чи увяленому спостереженні адресата («*другого*») «автор висловлювання з більшим чи меншим усвідомленням передбачає вищого *нададресата* (третього), абсолютно справедливе розуміння якого передбачається або у метафоричній даліні, або у далекому історичному часі» [8, с. 421].

Тема *третього* пов'язана, за Бахтіним, з природою слова, яке завжди хоче бути почутим, завжди шукає відповідного розуміння і не зупиняється на *найближчому* розумінні. Кожний діалог відбувається ніби на тлі відповідного розуміння незримо присутнього третього. Цей *третій*, пояснює вчений, «зовсім не є чимось містичним, чи метафізичним» — це конститутивний момент цілого висловлювання, який при глибшому аналізі може бути виявлений у ньому.

У спеціальному аналізі поняття *третього* робиться висновок про відсутність у бахтінських текстах тлумачення терміну, оскільки його конкретний смисл визначається контекстуальною інтерпретацією [10, с. 335].

Сутнісний же сенс терміну коментатори встановлюють в його співвідношенні з *нададресатом*, при цьому поняттю *третього* надається певний негативний відтінок, який пояснюється тим, що третій виступає «тим чи іншим замісником безособової монологічної свідомості. У понятті ж *нададресата* передбачається «установка на *абсолютно другого*, на його справедливе і виправдовуюче розуміння, тобто на зустріч «я» і «другого» [9, с. 658]. До теми *третього* звертається Бахтін і тоді, коли порушує питання про діалогічний характер розуміння цілих мовленнєвих висловлювань («в тому числі і розуміння дослідника-гуманітарія»). Коли розуміючий («в тому числі і дослідник») стає учасником діалогу — стає *третім* в діалозі.

Не можна не помітити того, як у процесі завершення записів 1959–1961 років М. Бахтін все менше вживав поняття «текст» і водночас увиразнював термін «висловлювання».

Відтак висловлювання — це вже не одиниця мови, зауважує вчений і в дужках уточнює («і не одиниця «мовленневого потоку» чи «мовленневого ланцюга»), а одиниця мовленнєвого спілкування, «що має не значення, а *смысл*» — і знову уточнення «тобто цілісний *смысл*, що має відношення до цінності... і вимагає *відповідного* розуміння, яке включає в себе оцінку» [2, с. 322]. Нагадаємо, *смыслами* філософ називав відповіді на запитання, те що не відповідає не певне питання, позбавлене *смыслу*. Відмінність *смыслу* від значення полягає, за Бахтіним, в тому, що «значення вилучено з діалогу», воно умовно абстрагується від нього.

Узагальнюючи своє розуміння *смыслу*, Бахтін виходить зі своєї ключової ідеї двоплановості: «не може бути «*смыслу* в собі» — він існує лише для іншого *смыслу*, тобто існує тільки разом з ним» [2, с. 369]. Актуальний *смысл*, як стверджує Бахтін, належить не одному (одинокому) *смыслу*, а тільки двом зустрічним, а тому не може бути ні першого, ні останнього *смыслу*, «він завжди поміж *смыслами*, ланка в *смысловому ланцюгу*» [2, с. 370]. В історичному житті цей ланцюг безкінечно зростає, нагадує вчений, і тому кожна окрема ланка знову й знову оновлюється. Згадавши про безособову систему наук і органічне ціле людської свідомості, Бахтін у записках 1970–1971 років звертається до проблеми мовця, суб'єкта мовлення, автора висловлювання і зауважує — лінгвістика знає тільки систему мови і текст. Між тим всяке висловлювання «має певну форму автора (і адресата)» [2, с. 370].

Про те, що текст не дорівнює всьому творові, писав М. Бахтін і в своїй останній прижиттєво опублікованій праці «До методології гуманітарних наук». «У твір входить й необхідний підтекстовий контекст. Твір немов би окутаний музикою інтонаційно-цілісного контексту, в якому він розуміється і оцінюється, звичайно, контекст цей змінюється за епохами сприйняття, що створює нове звучання твору» [3, с. 390].

ЛИТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1986. — С. 297–326.
2. Бахтин М. М. Из записей 1970–1971 годов // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1986. — С. 322–381.
3. Бахтин М. М. К методологии гуманитарных наук // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1986. — С. 381–394.
4. Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М. М. Собрание сочинений. Т. 1. — М.: Русские словари, 2003. — С. 69–265.
5. Бахтин М. М. Язык в художественной литературе // Бахтин М. М. Собрание сочинений. Т. 5. — М.: Русские словари, 1992. — С. 287–298.
6. Бахтин М. М. Проблема текста // Бахтин М. М. Собрание сочинений. Т. 5. — М.: Русские словари, 1992. — С. 306–329.
7. Бахтин М. М. 1961 год. Записки // Бахтин М. М. Собрание сочинений. Т. 5. — М.: Русские словари, 1992. — С. 329–364.
8. Бахтін М. М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За редакцією М. Зубрицької. — 2-ге вид. — Львів: Літопис, 2001. — С. 416–428.
9. Гоготишвили Л. А. Комментарий // Бахтин М. М. Собрание сочинений. Т. 5. — М.: Русские словари, 1992. — С. 618–668.
10. Грякалов А. А. Третий и философия Встречи // Михаил Бахтин: Pro et contra. Творчество и наследие М. М. Бахтина в контексте мировой культуры. Т. 11. — СПб.: РХГИ, 2002. — С. 327–346.
11. Лосев А. Ф. Диалектика художественной формы // Лосев А. Ф. Форма. Смысл. Выражение. — М.: Мысль, 1995. — С. 5–297.
12. Потемня А. А. Мысль и язык. — К.: СИНТО, 1993. — С. 327–346.
13. Тмарченко Н. Д. «Эстетика словесного творчества» М. М. Бахтина и русская философско-филологическая традиция. — М.: Издательство Кулагиной, 2012. — 400 с.